

Ryszard Hajduk CSsR

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ryszard.hajduk@uwm.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-8012-2184>

Magisterium pastoralne w posłudze papieża Franciszka

 <https://doi.org/10.15633/ps.26401>

Ryszard Hajduk CSsR — ks. prof. dr hab., prowadzi zajęcia dydaktyczne między innymi na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz na Wydziale Teologii św. Pawła w Cochabambie (Boliwia).

Article history • Received: 28 Aug 2022 • Accepted: 3 Oct 2022 • Published: 30 Dec 2022

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0)

Abstract

Pastoral Magisterium in the Ministry of Pope Francis

The teaching of Pope Francis raises some controversy, and even causes accusations of infidelity to Catholic Tradition and turning away from the teaching of his predecessors on the throne of Peter. Such reactions may be due to a misunderstanding of the nature of the papal Magisterium, which has a clear pastoral profile. This article aims to help understand the Pope's intentions and the content of his teaching, showing the Church's turn towards pastoral issues, made at the Second Vatican Council inspired by John XXIII, as well as Francis' approach to the Church's transmission of the Christian truth. For this purpose, the documents of the Church will be used, the analysis of which, supported by the reflection of theologians, allows the justification of the thesis that the Magisterium teaching of Pope Francis is a continuation of the conciliar thought both in terms of its form and the content of its message. This approach to the transmission of the Christian truth enriches the inner life of the Church and dynamizes its activity in the world.

Keywords: pastoral care, Christian doctrine, John XXIII, Vatican Council II

Abstrakt

Magisterium pastoralne w posłudze papieża Franciszka

Nauczanie papieża Franciszka wzbudza wiele kontrowersji, a nawet wywołuje posądzenia o niewierność w stosunku do Tradycji katolickiej i odejście od nauczania jego poprzedników na tronie Piotrowym. Takie reakcje mogą być spowodowane niezrozumieniem charakteru magisterium papieskiego, które ma wyraźny profil pastoralny. Poprzez tekst artykułu autor chce pomóc w zrozumieniu intencji papieża i treści jego nauczania, ukazując zwrot Kościoła ku kwestiom duszpasterskim, dokonany na Soborze Watykańskim II z inspiracji Jana XXIII, a także podejście Franciszka do kościelnego przekazu prawdy chrześcijańskiej. W tym celu zostaną wykorzystane dokumenty Kościoła, których analiza wsparta refleksją teologów pozwala uzasadnić tezę, iż nauczanie papieża Franciszka jest kontynuacją myśli soborowej zarówno z uwagi na jego formę, jak i zawarte w nim przesłanie. Takie podejście do przekazu prawdy chrześcijańskiej wzbogaca wewnętrzne życie Kościoła i dynamizuje jego działalność w świecie.

Słowa kluczowe: duszpasterstwo, doktryna chrześcijańska, Jan XXIII, Sobór Watykański II

W niektórych kręgach teologów, duchownych i wiernych świeckich nauczanie papieża Franciszka wywołuje irytację i dezaprobatę. Biskupowi Rzymu zarzuca się zerwanie z dotychczasową tradycją Kościoła, uleganie postmodernizmowi, powielanie błędów katolickich modernistów czy też brak jasności i precyzji przy prezentowaniu treści doktrynalnych¹. Z poważną krytyką, a nawet z odrzuceniem spotykają się jego wskazania pastoralne, w których niektórzy dostrzegają laksyzm, relatywizm, sytuacjonizm i praktycyzm. Wszystko to prowadzi do oskarżenia papieża o lekceważenie doktryny katolickiej, a przynajmniej o niefrasobliwe podejście do wiernego jej przekazu.

Nie wdając się w szczegółową dyskusję nad zasadnością poszczególnych zarzutów, pojawiających się pod adresem papieża Franciszka w mass mediach, a czasem także w publikacjach naukowych, można wysunąć tezę, iż jedną z przyczyn negatywnego odbioru nauczycielskiej posługi papieża z Argentyny jest niewłaściwe zrozumienie jego intencji i specyficznego ukierunkowania pełnionej przez niego posługi nauczania. Wynika to nie tylko z faktu, iż Franciszek wywodzi się z innego kontekstu kulturowego i ma odmienne doświadczenie Kościoła niż ludzie Zachodu. Magisterium Franciszka ma bowiem wyraźny profil pastoralny², co może utrudniać recepcję jego tekstów przez tych, którzy oczekują, że papież ograniczy się do przytoczenia wcześniejszych wypowiedzi doktrynalnych oraz przypomni uniwersalne reguły duszpasterskiego postępowania, zawsze i wszędzie jednakowo interpretowane i stosowane bez względu na specyficzne okoliczności oraz potrzeby ludzi. Takie podejście do nauki Kościoła wynika z przekonania, iż w każdej sytuacji, bez względu na różnice historyczne i geograficzne jego działalność musi przyjąć ten sam kształt, skoro jej źródłem jest ta sama doktryna.

Tymczasem od Soboru Watykańskiego II Kościół jest świadom, iż jego zadaniem jest nie tyle powtarzanie dawnych formuł, co ukazywanie znaczenia prawdy chrześcijańskiej w życiu dzisiejszych ludzi. Biorąc pod uwagę ich aktualne potrzeby, Kościół w nowy sposób zwraca się ku światu, aby odsłonić przed nim bogactwo Chrystusa i wesprzeć ludz-

1 P. Majer, Czy *adhortacja „Amoris Laetitia”* zmieniła kan. 915 KPK?, „Prawo Kanoniczne” 62 (2019) nr 4, s. 91–97.

2 C. M. Galli, *La teología pastoral de „Evangelii Gaudium” en el proyecto misionero de Francisco*, „Teología” 51 (2014) nr 114, s. 25.

kość w dążeniu do pełni rozwoju. Dzięki temu w swej relacji do świata przechodzi od postawy zachowawczej i mentorskiej do zaangażowanej i służebnej³.

Niniejszy artykuł jest próbą ukazania zwrotu, jaki dokonał się w podejściu Kościoła do swojego nauczania za sprawą Jana XXIII i Vaticanum II, a obecnie znajduje swoje reperkusje w posłudze Franciszka. Pragnieniem papieża Argentyńczyka jest bowiem doprowadzić do „przewyciężenia rozdźwięku między teologią a duszpasterstwem, między wiarą a życiem”⁴. Prezentacja podejścia Franciszka do jego misji nauczania w Kościele jako kontynuacji myśli soborowej chce przyczynić się do lepszego zrozumienia treści zawartych w sygnowanych przez niego dokumentach.

1. Geneza współczesnego Magisterium pastoralnego

Przed soborem watykańskim II słowo „pastoralny” oznaczało coś raczej pozbawionego znaczenia teologicznego. Z terminem tym kojarzono strategię i dyrektywy duszpasterskie, a także łączono go z kwestiami natury dyscyplinarnej i prawnej. Doktryna i jej przekaz miały z kolei na względzie przede wszystkim poznawczy aspekt wiary. Akcent kładziono głównie na jasne wyłożenie prawd chrześcijańskich i na obalenie błędów za pomocą wypowiedzi doktrynalnych⁵.

Jan XXIII był przekonany, że doktryna chrześcijańska ukazuje swoją doniosłość, gdy odpowiada na potrzeby świata i pomaga człowiekowi stawić im czoła. Musi być ona prezentowana ludziom w sposób dostosowany do danej epoki:

-
- 3 H. J. Sieben, *La idea de concilio de Juan XXIII*, „Diálogo Ecuménico” 36 (2001) nr 115–116, s. 231; J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”. La „intuición” de Juan XXIII*, „Diálogo Ecuménico” 36 (2001) nr 115–116, s. 299–302; H. Ragner, *Joan XXIII i el seu Concili*, „Revista Catalana de Teologia” 28 (2003) nr 2, s. 385.
 - 4 Franciszek, *Konstytucja apostolska Veritatis gaudium*, 27.12.2017, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_constitutions/documents/papa-francesco_costitutzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html, 2 (10.08.2022).
 - 5 Por. J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 300.

Potrzeba, by ta doktryna, pewna i niezmienna, której należy się wierne posłuszeństwo, została tak przeanalizowana i przedstawiona, jak wymaga tego nasza epoka. Czym innym jest bowiem depozyt wiary, to znaczy prawdy zawarte w naszej czcigodnej doktrynie, a czym innym sposób ich głoszenia z zachowaniem zawsze tego samego sensu i znaczenia⁶.

Ponadto Kościół nie powinien przyjmować postawy obronnej wobec świata, gdyż jego najważniejszym zadaniem jest krzewić w nim wiarę, ukazując jej piękno i znaczenie.

Już w *Pacem in terris* Jan XXIII zwraca się do wszystkich ludzi dobrej woli, podkreślając, że Kościół nie może przejść obojętnie wobec doświadczeń, cierpienia, myśli i pragnień dzisiejszych ludzi⁷. Nie wolno mu zajmować się jakimiś pobocznymi zagadnieniami, gdyż jego zadaniem jest skupić się na komunikacji zbawienia. Jego misją głoszenia światu Ewangelii jest uniwersalna. Dlatego ze swoim nauczaniem papież zwraca się do wszystkich – chrześcijan i niechrześcijan, którym pragnie ukazać piękno Ewangelii i radość bycia uczniem Chrystusa⁸.

Jan XXIII opowiada się za przekazem *depositum fidei* w formie Magisterium o charakterze pastoralnym. Dla świętego papieża to, co służy duszpasterstwu, musi wypływać z doktryny wykładanej z perspektywy pastoralnej. *Depositum fidei* nie można sprowadzić do abstrakcyjnych idei i precyzyjnych definicji doktrynalnych, gdyż obejmuje ono także życie liturgiczne i modlitwne, doświadczenie wiary, konkretną sytuację dziejową, w której żyją chrześcijanie⁹.

Teologia Jana XXIII jest uprawiana według nowej metodologii, to znaczy z zastosowaniem metody rozeznawania znaków czasu czy też metody indukcyjnej¹⁰. Chodzi o teologiczną interpretację współczesnej historii, służącą pastoralnej działalności Kościoła, która rozumiana jest

6 Jan XXIII, *Gaudet Mater Ecclesia*: Przemówienie na otwarciu Soboru Watykańskiego II, 11.10.1962, „Acta Apostolicae Sedis” 54 (1962), s. 792.

7 Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, 166–167.

8 A. M. Hubert Robinet, *Juan XXIII y el inicio del Concilio Vaticano II*, „Cuadernos de Teología” 4 (2012) nr 2, s. 221, <https://doi.org/10.22199/S07198175.2012.0002.00005>.

9 J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 303.

10 Jan XXIII, *Konstytucja apostolska Humanae salutis*, 25.12.1961, „Acta Apostolicae Sedis” 54 (1962), s. 5–13; I. C. Laraña, *La huella de Juan XXIII en la Constitución pastoral „Gaudium et spes”*, „Revista de Fomento Social” 70 (2015), s. 467–468.

jako aktualizacja Bożego planu zbawienia w konkretnych warunkach dziejowych¹¹. Dla Jana XXIII jest to zgodne z wolą Jezusa wzywającego ludzi do rozpoznawania znaków czasu i do odnajdywania pośród tak wielu ciemności zjawisk budzących nadzieję¹².

Magisterium pastoralne, które łączy ze sobą dogmaty wiary i prawdy ostateczne, dane biblijne, doświadczenie ludzkie, zdobycze kulturowe i przemyślenia filozoficzne, rozważania teologiczne oraz napomnienia moralne, służy urzeczywistnieniu Ewangelii przez Kościół i w Kościele¹³. Duszpasterski charakter Magisterium opiera się ostatecznie na wewnętrznym dynamizmie samej Ewangelii, która chce być nie tylko poznana, ale i przeżywana¹⁴. Dla Jana XXIII jest oczywiste, że Kościół akcentujący potrzebę Magisterium pastoralnego nie zrzeka się prawa do określenia tego, co jest prawdą. W jego nauczaniu nie ma miejsca na niepewności lub wątpliwości co do znaczenia treści doktrynalnych i potrzeby ich przekazu. Kościół nie dąży również do tego, by Ewangelia komunikowana była światu wyłącznie poprzez świadectwo życia bez odwołania się do prawd wiary. Co więcej, chce przekazywać naukę chrześcijańską w taki sposób, aby wychodziła naprzeciw ludzkim potrzebom i odpowiadała na istotne kwestie pojawiające się w określonych okolicznościach¹⁵. Wówczas też prawda chrześcijańska może okazać swoją skuteczność w historii, gdy przezwyciężony zostanie dystans między wiarą przeżywaną a intelektualnym poznaniem jej treści¹⁶.

Jan XXIII zwołuje Sobór Watykański II, który ma mieć przede wszystkim na uwadze cele duszpasterskie, a jego nauczanie ma być skierowane do całej ludzkości. Potwierdza to początek konstytucji *Gaudium et spes*:

11 S. Madrigal, *Las relaciones Iglesia-mundo según el Concilio Vaticano II*, w: G. Uríbarri Bilbao, *Teología y nueva evangelización*, Madrid 2009, s. 45.

12 J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 299; G. Guitián, *Juan XXIII y la encíclica „Pacem in terris”: La relación entre bien común y subsidiaridad*, „*Scripta Theologica*” 2 (2014), s. 394.

13 C. I. Casale Rolle, *El género literario „pastoral” del Concilio Vaticano II como clave interpretativa de su identidad y relevancia*, „*Palabra y Razón*” 4 (2013), s. 13; J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 322.

14 E. Villanova, *Magistero „pastorale” nel postconcilio*, „*Revista Catalana de Teologia*” 1–2 (1992), s. 106.

15 Jan XXIII, *Gaudet Mater Ecclesia*, s. 792.

16 J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 316.

Radość i nadzieja, smutek i trwoga ludzi współczesnych, zwłaszcza ubogich i wszystkich cierpiących, są też radością i nadzieją, smutkiem i trwogą uczniów Chrystusowych; i nie ma nic prawdziwie ludzkiego, co nie miałyby oddźwięku w ich sercu¹⁷.

To duszpasterskie ukierunkowanie Soboru można dostrzec w następujących trzech perspektywach: *aggiornamento* (1), który umożliwia dialog ze światem (2) i skłania Kościół do przyjęcia postawy służby dla rodziny ludzkiej (3)¹⁸.

Zadaniem Soboru Watykańskiego II było dokonać *aggiornamento*, czyli pełnej odnowy Kościoła, aktualizując czy też adaptując jego funkcjonowanie w świecie do aktualnej sytuacji. Dzięki działaniu Ducha Świętego *aggiornamento* pomaga Kościołowi dostrzec ukrytą relację między niezmienną Ewangelią Chrystusa oraz potrzebami i pragnieniami ludzi współczesnych. *Aggiornamento* to także nowy sposób patrzenia na rzeczy w świetle Ewangelii, która się nie zmienia, ale wierzący w Chrystusa, prowadzeni przez Ducha Świętego, dochodzą do coraz pełniejszego jej zrozumienia (por. J 14, 26)¹⁹.

Innym elementem wskazującym na duszpasterski charakter Soboru jest jego gotowość do podjęcia dialogu ze światem. To nastawienie jest owocem przygotowań poczynionych do niego przez Jana XXIII, który zwracając się do ludzi, posługiwał się językiem prorockim, aby w świetle wiary chrześcijańskiej ukazać im istotne dla nich kwestie. W tym samym stylu Sobór zwraca się ku światu, aby głosić ludziom spełnienie ich najgłębszych pragnień i najszlachetniejszych dążeń w Chrystusie Jezusie. Skłania tym samym cały Kościół do zwrócenia się ku światu, do skupienia się na tym, co kształtuje jego dzieje i do podjęcia z nim dialogu²⁰.

17 Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 1.

18 A. M. Hubert Robinet, *Juan XXIII y el inicio del Concilio Vaticano II*, s. 233; J. P. García Maestro, *El Concilio Vaticano II. Signo de una Iglesia actualizada en un mundo que cambia*, „Diálogo Ecueménico” 165 (2018), s. 26.

19 A. M. Hubert Robinet, *Juan XXIII y el inicio del Concilio Vaticano II*, s. 233–235.

20 E. Galavotti, *Jorge Mario Bergoglio e il Concilio Vaticano II. Fonte e metodo*, w: F. Mandreoli, *La teologia di papa Francesco. Fonti, metodo, orizzonte e conseguenze*, Bologna 2019, s. 69; E. Villanova, *Magistero „pastorale” nel postconcilio*, s. 105.

W tym dialogu, który domaga się języka pełnego empatii i życzliwości dla innych, Kościół nie tylko wzbogaca życie świata, ale także uczy się od ludzi, poznając ich codzienne troski i dostrzegając podejmowane przez nich wysiłki w dążeniu do prawdy i dobra. Do odmiennych poglądów i nurtów filozoficznych (albo wręcz ideologicznych) podchodzi z szacunkiem, z uwagi na godność i wolność tych, którzy je reprezentują. Ponadto stara się dostrzec w nich szlachetne ludzkie pragnienia, które swoje ostateczne spełnienie mogą znaleźć jedynie w Bogu²¹.

Trzecim elementem wskazującym na pastoralne nastawienie Soboru jest przyjęcie przez Kościół postawy służby wobec świata. Ojcowie soborowi mają świadomość, że chrześcijaństwo dysponuje wielkim potencjałem, który może przyczynić się do ludzkiego rozwoju. To przekonanie znalazło wyraz w konstytucji *Gaudium et spes*, w której wskazane zostały następujące cechy kościelnego zaangażowania w kształtowanie ludzkiej rzeczywistości: zwrócenie się ku światu i udział w życiu dzisiejszych ludzi, solidarność z ich losem, propozycja pomocy w poszukiwaniu sensu życia i orientacji pośród przemian społeczno-ekonomicznych, obrona człowieka i tego, co ludzkie w obliczu wszelkich fałszywych ujęć antropologicznych i wobec tak wielu form bezduszości oraz niesprawiedliwości²².

W nauczaniu soborowym Kościół nie zatrzymuje się na sobie ani na przekazie doktryny, lecz skupia się na relacji łączącej człowieka z Bogiem w świecie poddanym pluralizacji społecznej i sekularyzacji. W tym nastawieniu Soboru nie można się dopatrywać zerwania z dotychczasową tradycją, gdyż jego nauka może być właściwie odczytana dopiero w jej świetle i w perspektywie jej historycznego rozwoju. Samo zaś określenie „Sobór pastoralny” nie umniejsza jego wartości. Stale bowiem pozostaje on punktem odniesienia dla współczesnego Kościoła i jako taki wyznacza mu kierunek, w którym winien podążać, pielgrzymując ścieżkami historii²³.

21 I. C. Laraña, *La huella de Juan XXIII en la Constitución pastoral „Gaudium et spes”*, s. 448.

22 H. Fries, *Zukunft der Kirche – Kirche der Zukunft*, w: R. Bärenz, *Die Kirche und die Zukunft des Christentums*, München 1982, s. 45.

23 W. Kasper, *Un concilio ancora in cammino. Ha destato in noi la gioia di Dio: non facciamocela rovinare*, „L'Osservatore Romano” 85 (2013), s. 4; E. Galavotti, *Jorge Mario Bergoglio e il Concilio Vaticano II*, s. 78–79.

2. Podejście papieża Franciszka do przekazu nauki chrześcijańskiej

Zarówno Jan XXIII, jak i ojcowie soborowi byli przekonani, że doktryna chrześcijańska winna wspierać lud w prowadzeniu życia zgodnego z Ewangelią. W tym kluczu do swojej posługi nauczania podchodzi papież Franciszek, zabiegając o to, by głębsze zrozumienie prawdy Chrystusowej wspierało posługę Kościoła dla dobra człowieka. W obliczu wielkiej różnorodności propozycji, inicjatyw i trosk typowych dla zmieniających się kultur i społeczeństw Kościoł w swej refleksji teologicznej winien mieć na względzie nowe wyzwania, które należy traktować jako impulsy do takiego przekazywania ludziom prawdy chrześcijańskiej, aby była przez nich pozytywnie postrzegana i lepiej rozumiana.

Zdaniem Franciszka, aby nauka chrześcijańska nie sprawiała wrażenia przestarzałej i abstrakcyjnej, jej przekaz winien dokonywać się w dialogu z rzeczywistością i pod wpływem kwestii absorbujących i niepokojących dzisiejszych ludzi²⁴. Chodzi o dialog krytyczny, a zarazem życzliwy, który musi sprzyjać przyjęciu słowa Bożego przez różne ludy, narody, rasy i języki. Dialog ten zakłada otwarcie wiary na bogactwo innej wiedzy, w której odślania się pluralizm kulturowy i społeczny. Rozpoczyna się on od kontaktu z rzeczywistością, w której ludzie stawiają sobie istotne dla nich pytania o swoje pochodzenie i przeznaczenie, o sens istnienia i cierpienia czy o możliwość osiągnięcia prawdziwego szczęścia²⁵. Dialogu nie należy traktować wyłącznie jako elementu kościelnej strategii. Jest on bowiem konieczny do uzyskania wspólnotowego doświadczenia radości prawdy, służy pogłębieniu jej znaczenia i prowadzi do sformułowania wynikających z niej praktycznych implikacji²⁶.

Dialog pomaga rozpoznać znaki czasu i daje szansę na znalezienie właściwych sposobów rozwiązania problemów. W jego ramach dokonuje się rozeznanie, które nie prowadzi do odkrycia jakiejś teorii, ale pozwala

²⁴ Por. Franciszek, Encyklika *Laudato si'*, 17.

²⁵ W. Kasper, *Un concilio ancora in cammino. Ha destato in noi la gioia di Dio: non facciamo ceta rovinare*, s. 5; O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo. Una mirada retrospectiva y prospectiva*, „Franciscanum” 168 (2017), s. 234–235.

²⁶ Franciszek, *Konstytucja apostolska Veritatis gaudium*, 4b.

zdać sobie sprawę z tego, jak wygląda rzeczywistość i co w niej „może być owocem Królestwa, a także to, co sprzeciwia się Bożym zamiarom”²⁷. Dzięki temu Kościół, odkrywając złożoność ludzkiej egzystencji, może uchronić się przed ideologicznymi lub częściowymi ujęciami rzeczywistości. Szczególnie istotne jest w tym względzie wsłuchiwanie się w głos ubogich, aby móc udzielić im właściwej odpowiedzi na ich dążenie do integralnego wyzwolenia²⁸.

W swoim nauczaniu papież z Argentyny dzieli się swoim spojrzeniem na sposób istnienia i działania Kościoła, który jest wezwany do kroczenia drogą wytyczoną mu przez Jana XXIII i Sobór Watykański II. Ta nowa droga zakłada zwrot ku peryferiom, aby działanie duszpasterskie rozpoczynało się od bezpośredniego kontaktu z rzeczywistością ubogich i od przyjęcia wartości, które wywodzą się z doświadczenia ludu²⁹. Nie tylko duszpasterze, ale i teologowie winni „pachnieć ludźmi i ulicami” oraz koić ludzki ból Bożą mądrością³⁰. Tak też zdaje się rozumieć swoją posługę papież Franciszek, który stale ma przed sobą potrzeby ludzi i ich zranienia, aby poprzez swoje nauczanie mobilizować Kościół do pełnienia funkcji „szpitala polowego” i do praktykowania terapii duszpasterskiej³¹. W Magisterium o charakterze pastoralnym dostrzega właściwe narzędzie wprowadzające Kościół na drogę „nawrócenia pastoralnego”, zapoczątkowanego przez Vaticanum II³².

27 Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, 51.

28 G. Whelan, *Il metodo teologico e pastorale di papa Francesco*, w: F. Mandreoli, *La Teologia di papa Francesco. Fonti, metodo, orizzonte e conseguenze*, Bologna 2019, s. 95; R. Luciani, *La opción teológico-pastoral del Papa Francisco*, s. 87.

29 J. A. Navarro, *Claves de lectura para comprender al papa Francisco*, w: J. A. Navarro Ramos, D. Flores Soria, J. D. Ortiz Acosta, *Transformaciones eclesiales. Propuestas del papa Francisco para una iglesia en pastoral*, México 2018, s. 52; R. Luciani *La opción teológico-pastoral del Papa Francisco*, s. 87.

30 Francisco, *Carta con ocasión del centenario de la Facultad de Teología de la Universidad Católica Argentina*, 03.03.2015, https://www.vatican.va/content/francesco/es/letters/2015/documents/papa-francesco_20150303_lettera-universita-cattolica-argentina.html (10.07.2022).

31 A. Carfora., S. Tanzarella, *Il metodo Bergoglio*, w: F. Mandreoli, *La Teologia di papa Francesco*, s. 121.

32 M. Giovannoni, *La conversione pastorale della chiesa come ricezione del Concilio Vaticano II nel ministero e nel magistero di papa Francesco*, „Egeria” 5 (2014), s. 67.

Dla papieża Franciszka niedopuszczalne jest, by do prawd teologicznych podchodzić bez uwzględnienia kontekstu życia ludzi. Kościół zaangażowany w dialog ze światem oraz odczytujący znaki czasu zawsze działa i podejmuje refleksję w określonych warunkach społeczno-kulturowych. Dzięki temu jego członkowie mogą uniknąć niebezpieczeństwa zamknięcia się w laboratorium i uprawiania teologii przy biurku³³. Chrześcijaństwo bowiem nie jest oparte na wierze „sterylnej”, „laboratoryjnej”, lecz odślania prawdę o życiu ludzi, wskazuje im drogę i prowadzi ich ścieżkami historii. Nie może być inaczej, ponieważ Bóg objawił się ludziom w ich rzeczywistości, w historii, a nie jako ponadczasowe kompendium abstrakcyjnych prawd. Przyszedł na świat w Osobie Syna Bożego – Słowa wcielonego, które „zawsze stara się wcielić w konkret naszego życia”³⁴. Z tego względu papież Franciszek formułuje zasadę prymatu rzeczywistości w stosunku do idei, co oznacza, że na swoje nauczanie patrzy z perspektywy ludzi, zwłaszcza ubogich i wykluczonych³⁵.

Z powyższej zasady wynika również, iż ujęcia pojęciowe muszą być związane z rzeczywistością, aby można było uniknąć błędów abstrahowania i uniwersalizowania. W refleksji teologicznej, która inspiruje nauczanie Kościoła, chodzi o poszukiwanie rozwiązań konkretnych i praktycznych, dostosowanych do określonego kontekstu społeczno-kulturowego³⁶. Łącząc ze sobą Ewangelię i historię, refleksję i kontekst, można uwolnić się od pokusy powtarzania w teologii i nauczaniu kościelnym stereotypowych, formalistycznych sformułowań, a w odbiorze ludzi pustych i egzystencjalnie irrelewantnych³⁷.

Ważne znaczenie papież Franciszek przypisuje także zasadzie „czas jest ważniejszy niż przestrzeń”. Prymat czasu nad przestrzenią wskazuje na ograniczenia człowieka, który nie jest w stanie zapanować nad

33 Franciszek, Adhortacja apostolska *Amoris laetitia*, 296, 312; M. Scheuer, *Barmherzigkeit will ich... Zum Jahr der Barmherzigkeit*, „Klerusblatt” 1 (2016), s. 6; O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo*, s. 241.

34 Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 233.

35 G. Dietlein, *Teología del Pueblo. Schlüsselstein zum Denken von Papst Franziskus*, „Münchener Theologische Zeitschrift” 1 (2016), s. 63.

36 Por. Franciszek, Adhortacja apostolska *Amoris laetitia*, 3.

37 Por. G. Whelan, *El metodo teologico e pastorale di papa Francesco*, s. 95; O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo*, s. 240; A. Carfora, S. Tanzarella, *Il metodo Bergoglio*, s. 134.

swoją przyszłością. Dlatego też papież nie chce podejmować natychmiastowych decyzji dotyczących przyszłości Kościoła i jego reformy. Jego celem jest inicjować procesy, które rozpoczynają się od wspólnej refleksji. Tak też podchodzi do swego nauczania, które ma tak zdynamizować życie Kościoła, aby dokonywało się w nim „rozeznawanie duchów” i aby wiedziony przez Ducha Świętego, mógł podążać ścieżkami historii. W takiej optyce rodzi się Magisterium pastoralne, które jest podporządkowane proklamacji kerygmatu, wolne od obsesji osiągnięcia we wszystkim kompletności doktrynalnej i unikające narzucania prawdy³⁸.

Kolejna zasada, którą kieruje się papież w swoim nauczaniu, to pierwszeństwo praktyki w stosunku do refleksji teologicznej. Franciszek stosuje metodę teologiczną szeroko rozpowszechnioną w Ameryce Łacińskiej: widzieć, oceniać, działać. Zgodnie z nią najpierw dokonuje oglądu sytuacji, aby wydobyć z niej to, co domaga się rozwiązania w świetle Ewangelii. Odwołuje się tym samym do Soboru Watykańskiego II, który promuje chrześcijańską *praxis* w bliskim odniesieniu do życia ludzi, aby dzięki posłudze Kościoła poznawali Chrystusową prawdę i odkrywali w niej sens swojego życia w całej jego pełni³⁹. Tak rozumiana refleksja teologiczna, zakorzeniona w doświadczeniu i ukierunkowana na praktykę, ma istotne znaczenie dla egzystencji człowieka, ponieważ kieruje uwagę Kościoła na jego sytuację w świecie, odsłania jej aktualny i wyjątkowy charakter oraz motywuje duszpasterzy do poważnego potraktowania ludzkich pytań i wątpliwości⁴⁰.

Wierny duchowi Soboru Watykańskiego II papież Franciszek nadaje kulturze i sytuacji społeczno-ekonomicznej rangę *loci theologici*, czyli uważa je za miejsca, w których rozbrzmiewa głos Boga⁴¹. Dlatego w swoim nauczaniu nie chce ograniczyć się do powtarzania treści zawartych

38 Por. Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, 165; G. Dietlein, *Teología del Pueblo*, s. 64; M. Giovannoni, *La conversione pastorale della chiesa come ricezione del Concilio Vaticano II nel ministero e nel magistero di papa Francesco*, s. 74.

39 Por. Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, 75; R. Luciani, *La opción teológico-pastoral del Papa Francisco*, s. 86.

40 Por. O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo*, s. 242; G. Whelan, *Il metodo teologico e pastorale di papa Francesco*, s. 93.

41 Por. M. Giovannoni, *La conversione pastorale della chiesa come ricezione del Concilio Vaticano II nel ministero e nel magistero di papa Francesco*, s. 71.

w Magisterium kościelnym, ale odczytuje je w kontekście rzeczywistości, która pozwala pełniej zrozumieć znaczenie tradycji i doktryny chrześcijańskiej oraz przekonać się o jej niezmiennej aktualności. Sposób, w jaki papież ujmuje relację depozyt wiary – rzeczywistość, prowadzi do uwolnienia się od postrzegania tradycji chrześcijańskiej jako „zamarzniętego wodospadu”, w którym nie ma dynamiki i który nie niesie z sobą żadnych ożywczych sił⁴².

Nawiązując do historiozbowczej i duszpasterskiej perspektywy nuczaniu soborowego, papież Franciszek zwraca uwagę na wyzwalające i przemieniające przejścia Boga przez historię, który objawia się w czynach i słowach

wewnętrznie z sobą powiązanych, tak że czyny dokonane przez Boga w historii zbawienia ilustrują i umacniają naukę oraz sprawy wyrażone słowami, słowa zaś obwieszczały czyny i odsłaniają zawartą w nich tajemnicę⁴³.

Również misją Kościoła jest tak głosić naukę Chrystusową, aby przyjęta przez jego członków, znalazła potwierdzenie w ich życiu. Przyczynia się do tego Magisterium pastoralne, które pokazuje, w jaki sposób prawda chrześcijańska pomaga ludziom w podejmowaniu decyzji i kształtowaniu postaw życiowych. Taki przekaz nauki Chrystusowej pozwala uniknąć wrażenia, jakoby Kościół zrezygnował ze swojego autorytetu w głoszeniu niezmiennej prawdy, gdyż nie ma dzisiejszemu światu już nic ważnego do powiedzenia, co ma doniosłe znaczenie dla ludzkiej egzystencji⁴⁴.

Magisterium Franciszka samo w sobie ma znaczenie misyjne oraz duszpasterskie i należy do dzieła nowej ewangelizacji⁴⁵, w której niezmiennie prawdy z uwagi na znaczące i szybkie zmiany społeczno-kulturowe muszą być wyrażone „w języku pozwalającym dostrzec ich stałą nowość”⁴⁶. Ta zaś niezmiennie wypływa z miłości Boga, który daje

42 Por. R. Luciani, *La opción teológico-pastoral del Papa Francisco*, s. 90; O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo*, s. 239.

43 Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna Dei Verbum*, 2; O. Solano Pinzón, D. J. Garavito Villarreal, *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo*, s. 268.

44 J. R. Villar, *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*, s. 322.

45 A. Carfora., S. Tanzarella, *Il metodo Bergoglio*, s. 116.

46 Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, 41.

człowiekowi życie, przyciąga go ku sobie i pomaga mu zachować jego wolność. Mając na względzie fakt, iż zawartość doktryny i jej sposób ujęcia to dwie różne kwestie, Argentyńczyk na tronie Piotrowym chce tak przekazywać ludziom prawdy chrześcijańskie, aby nie były przez nich odbierane jako jarzmo, lecz jako dar umożliwiający im osiągnięcie pełni życia⁴⁷.

3. Znaczenie Magisterium pastoralnego w perspektywie zbawczego posłannictwa Kościoła

Magisterium pastoralne Franciszka wpisuje się w misję Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, który jest „jedynym autentycznym nauczycielem Słowa Bożego zawartego w Piśmie Świętym i przekazanego przez Tradycję”⁴⁸. Jego zadaniem jest chronić wyznawców Chrystusa przed niebezpiecznymi opiniami i błędnymi interpretacjami prawd chrześcijańskich, a także je wyjaśniać z uwagi na aktualne wyzwania wypływające z konkretnej sytuacji⁴⁹. Magisterium kościelne ma służyć ludowi Bożemu, aby w czasie swej ziemskiej pielgrzymki mógł kierować się światłem Chrystusowej prawdy, która jedynie wyzwala. Prawda Chrystusowa przekazywana ludziom przez Kościół jest drogą

i dopiero jako droga staje się ona prawdą człowieka. Prawda jako samo poznanie, jako sama idea nie ma mocy; staje się prawdą człowieka dopiero jako droga, która stawia przed nim wymagania, na którą może i musi wstąpić⁵⁰.

W tym kontekście można mówić o posłudze pastoralnej Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, który strzegąc prawdy i przekazując ją ludziom, motywuje wyznawców Chrystusa do jej „czynienia”⁵¹.

47 Franciszek, Adhortacja apostolska *Amoris laetitia*, 62.

48 Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Donum veritatis*, 24.05.1990, 13, „Acta Apostolicae Sedis” 82 (1990), s. 1550–1570.

49 Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Urząd Nauczycielski Kościoła i teologia*, 1975, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1975_magistero-teologia_pl.html (09.08.2022).

50 J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 1970, s. 58.

51 Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Donum veritatis*, 20.

Magisterium pastoralne ma na uwadze naturę Kościoła i jego powołanie do niesienia zbawienia światu. Jako że Kościół podejmuje swoje działanie w określonym kontekście społeczno-kulturowym, Magisterium pastoralne, podążając za wzorem *Gaudium et spes*, stosuje metodę, która rozpoczyna się od odkrycia i oceny sytuacji, aby następnie można było określić sposób pełnienia posłannictwa Kościoła w danym środowisku i w określonej epoce historycznej. W ten sposób Kościół odkrywa sens swojego istnienia w świecie, a także przekonuje się o doniosłości swej misji pełnionej ze względu na ziemskie dobro człowieka i jego wieczne szczęście⁵². Wtedy też najpełniej odsłania się jego tożsamość, gdy urzeczywistnia się w życiu i działaniu zgodnym z Ewangelią⁵³.

Preferowane przez Franciszka podejście do nauczania kościelnego pomaga duszpasterzom i całemu ludowi Bożemu w odpowiedni sposób komunikować światu Chrystusową prawdę – już nie jako wzniosły, choć odległy i nie do końca zrozumiały ideał życia, ale jako najlepszy, najbardziej odpowiadający naturze ludzkiej sposób osiągania pełni człowieczeństwa⁵⁴. Magisterium pastoralne wspiera lud wierny w dokonywaniu „przekładu” wiary chrześcijańskiej stosownie do zmieniającej się sytuacji. Bez nauczania duszpasterskiego Kościołowi groziłoby przekształcenie się w „antykwarium” czy też „skansen duchowy”, budzący wyłącznie zainteresowanie miłośników relikwów przeszłości. Równocześnie Magisterium pastoralne dba o to, by dany „przekład” pozostał wierny Ewangelii i Tradycji Kościoła. Gdyby bowiem zabrakło tej troski, Kościół zamieniłby się w „salon mody”, w którym tylko to, co nowe i co odpowiada współczesnym trendom, uważane jest za dobre i użyteczne⁵⁵.

Magisterium pastoralne nie pozwala Kościołowi ulec pokusie, by stać się wspólnotą refleksji, skoncentrowaną wyłącznie na swoim bogactwie

52 A. Mastantuono, *La teologia pratica. Teologia pastorale e catechetica*, w: G. Lorzio, N. Galantino, *Metodologia teologica. Avviamento allo studio e alla ricerca pluridisciplinari*, Cinisello Balsamo 1994, s. 526.

53 K. Gabriel, *Die Religion der Stunde? Anmerkungen zur Soziologie des gegenwärtigen Katholizismus*, „*Theologisch-Praktische Quartalschrift*” 1 (2013), s. 19.

54 Benedykt XVI, Encyklika *Spe salvi*, 6; J. Zimmermann, *Humanism and Religion. A Call for the Renewal of Western Culture*, New York 2012, s. 38–39.

55 K. Koch, *Der dritte Weg zu glauben. Grundzüge eines öffentlichen Christentums*, „*Geist und Leben*” 1 (2009), s. 34.

duchowym i intelektualnym oraz zajęta jego zgłębianiem. W swej istocie Kościół nie jest wspólnotą skupioną wokół jakichś idei, lecz *communio* – zjednoczeniem Boga z ludźmi i wspólnotą braterską, opartą na więzach miłości. Ta *communio* jest zarazem *missio*, gdyż istnieje w świecie i ze względu na zbawienie świata, z którym wchodzi w relacje⁵⁶.

Komunia i misja są ze sobą głęboko związane, przenikają się i nawzajem implikują tak dalece, że komunია jest równocześnie źródłem i owocem misji: komunია jest misyjna, misja zaś służy komunii⁵⁷.

Wszystko więc, co przyczynia się do budowania *communio* – a zatem i Magisterium kościelne – owocuje w praktyce, pomagając wierzącym w realizacji ich zbawczego posłannictwa w świecie, a tym samym czyniąc aktywność Kościoła bardziej misyjną.

Urząd Nauczycielski Kościoła wspiera wyznawców Chrystusa w uobecnianiu dzieła zbawienia w świecie. Jego autorem jest zawsze Bóg, który wkracza w ludzką historię i w niej działa. Kościół jest więc narzędziem działania Boga w historii, które jest reakcją na ludzkie nieszczęścia i tęsknoty. Z tego też względu pastoralne nauczanie Kościoła nie sprowadza się jedynie do podania mniej lub bardziej konkretnych dyrektyw duszpasterskich, ale przede wszystkim wskazuje na bliskość Boga i odsłania ludziom Jego plan zbawienia. Z prawdy o Bogu interweniującym w życie świata wypływa skierowane do wierzących wezwanie do działania, gdyż wolą Boga jest, by uczniowie Chrystusa byli Jego współpracownikami w dziele odkupienia świata⁵⁸.

Powołaniem Kościoła i wszystkich jego członków jest naśladować Zbawiciela i rozszerzać królestwo Boże w świecie. Wyrażenie „królestwo Boże” wskazuje zarówno na aktywną obecność Boga w ludzkiej historii, jak i bezpośrednio odnosi się do centrum życia i misji Jezusa Chrystusa oraz do Jego Kościoła, który wprawdzie nie utożsamia się cał-

56 M. Kehl, *Die Kirche. Eine katholische Ekklesiologie*, Würzburg 1992, s. 93.

57 Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Christifideles laici*, 32.

58 F. de Aquino, *El carácter prático de la teología. Un enfoque epistemológico*, „Teología y Vida” 51 (2010), s. 490.

kowiec z królestwem Bożym⁵⁹, to jednak winien być jego sługą i zaczątkiem jego urzeczywistnienia się w świecie. Jako że królestwo Boże jest rzeczywistością dynamiczną, a panowanie Boga nad światem chce nieustannie się rozszerzać, w Magisterium kościelnym muszą znaleźć się praktyczne wskazania, służące budowaniu królestwa Bożego na ziemi.

Praktyczny charakter przekazu doktryny chrześcijańskiej ma zatem związek z ludzką rzeczywistością, którą Bóg pragnie przemienić w swoje królestwo. Zamiar ten objawia się i realizuje w doskonały sposób Osobie Jezusa Chrystusa, który swoją ziemską działalnością uobecnia królestwo Boże wśród ludzi. Dlatego też Jego postawa, słowa i czyny są wzorem postępowania dla tych wszystkich, którzy są świadomi swego powołania do udziału w zbawczym posłannictwie Kościoła. Wtedy też Ewangelia nie może być wyłącznie traktowana jako źródło wiedzy religijnej, gdyż jest ona także podstawową regułą życia i aktywności pastoralnej Kościoła⁶⁰.

Magisterium pastoralne przyczynia się do uwolnienia doktryny chrześcijańskiej od podejrzeń o jej ideologizowanie. Przekazywanie nauki Chrystusowej z uwzględnieniem kontekstu społecznego i potrzeb ludzkich, wsparte mądrym i realistycznym rozeznaniem duszpasterskim⁶¹ pozwala jej adresatom przekonać się, iż prawdy głoszone przez chrześcijaństwo nie tracą nigdy swojego doniosłego znaczenia i stale niosą aktualną odpowiedź na problemy i wyzwania rodzące się we współczesności. Ponadto Kościół komunikuje światu treści, które nie wprowadzają zamętu ani nie deformują spojrzenia ludzi na rzeczywistość, ale pomagają im się w niej odnaleźć i tak ją kształtować, aby Boża miłość objęła „wszystkie wymiary egzystencji, wszystkie osoby, wszystkie środowiska współzycia i wszystkie narody”⁶².

59 Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris Miss*, 18; J. Homerski, *Królestwo Boże w nauczaniu Jezusa*, „Roczniki Teologiczne” 1 (1995), s. 68; F. Mickiewicz, *Królestwo Chrystusa – wieczne i powszechne*, „Communio” 2 (1997), s. 64–65.

60 Franciszek, Adhortacja apostolska *Amoris laetitia*, 308.

61 Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 33; W. Kasper, *Papst Franziskus – Revolution der Zärtlichkeit und der Liebe. Theologische Wurzeln und pastorale Perspektiven*, Stuttgart 2015, s. 19.

62 Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 181.

Zwrot ku Magisterium pastoralnemu, jaki dokonał się na Soborze Watykańskim II pod wpływem wskazań papieża Jana XXIII, znajduje swoje odzwierciedlenie i kontynuację w nauczaniu papieży posoborowych, w tym Franciszka. W swoich dokumentach Argentyńczyk na tronie Piotrowym daje wyraz swojej trosce o nieustanne *aggiornamento*, czyli poszukiwanie w skarbcu wiary Kościoła odpowiedzi na pytania i tęsknoty współczesnych ludzi. Podobnie jak Vaticanum II Franciszek kładzie wielki akcent na dialog zarówno w łonie Kościoła, jak i w jego relacji do świata. Zgodnie z nauką ojców soborowych papież postrzega Kościół jako służbę ludzkości, zachowującego się jak ewangeliczny dobry pasterz, który na peryferiach świata szuka zagubionych owiec bez obawy, że przesiąkną ich zapachem.

Takie podejście do nauczycielskiej posługi Kościoła jest owocem naśladowania Jezusa Chrystusa głoszącego nadejście królestwa Bożego, a także troski o człowieka zranionego wewnątrz, ubogiego i żyjącego na marginesie życia społecznego, a czasem nawet pozbawionego wsparcia duchowego ze strony Kościoła. Kształtuje ono jego życie i posłannictwo poprzez proklamację prawdy chrześcijańskiej. Słowo Ewangelii dąży bowiem nieustannie do tego, aby przenikać i przemieniać ludzką egzystencję. Głosząc prawdę chrześcijańską jako praktykę, papież zwraca się do adresatów swego nauczania z apelem, by opowiedzieli się za Chrystusową opcją kształtowania rzeczywistości i aktywnie się w nie zaangażowali. W ten sposób Kościół okazuje troskę nie tylko o ortodoksję, ale i o ortopraksję, które ściśle są ze sobą powiązane bez konkurencji i opozycji. Co więcej, wskazując ludziom drogę do poznania prawdy w praktyce wartości chrześcijańskich, Magisterium pastoralne przyczynia się do umocnienia prawowierności w ludzie Bożym.

Bibliografia

- Aquino F. de, *El carácter práctico de la teología. Un enfoque epistemológico*, „Teología y Vida” 51 (2010), s. 477–499.
Benedykt XVI, Encyklika *Spe salvi*.

- Carfora A., Tanzarella S., *Il metodo Bergoglio*, w: F. Mandreoli, *La Teologia di papa Francesco. Fonti, metodo, orizzonte e conseguenze*, Bologna 2019, s. 115–146.
- Casale Rolle C.I., *El género literario „pastoral” del Concilio Vaticano II como clave interpretativa de su identidad y relevancia*, „Palabra y Razón” 4 (2013), s. 7–25.
- Dietlein G., *Teología del Pueblo. Schlüsselstein zum Denken von Papst Franziskus*, „Münchener Theologische Zeitschrift” 1 (2016), s. 54–66.
- Francisco, Carta con ocasión del centenario de la Facultad de Teología de la Universidad Católica Argentina, 03.03.2015, https://www.vatican.va/content/francesco/es/letters/2015/documents/papa-francesco_20150303_lettera-universita-cattolica-argentina.html (10.072022).
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Amoris laetitia*.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*.
- Franciszek, Encyklika *Laudato si*.
- Franciszek, Konstytucja apostolska *Veritatis gaudium*, 27.12.2017, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_constitutions/documents/papa-francesco_costituzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html (10.08.2022).
- Fries H., *Zukunft der Kirche—Kirche der Zukunft*, w: R. Bärenz, *Die Kirche und die Zukunft des Christentums*, München 1982, s. 43–67.
- Gabriel K., *Die Religion der Stunde? Anmerkungen zur Soziologie des gegenwärtigen Katholizismus*, „Theologisch-Praktische Quartalschrift” 1 (2013), s. 12–19.
- Galavotti E., *Jorge Mario Bergoglio e il Concilio Vaticano II. Fonte e metodo*, w: F. Mandreoli, *La teologia di papa Francesco. Fonti, metodo, orizzonte e conseguenze*, Bologna 2019, s. 61–87.
- Galli C. M., *La teología pastoral de „Evangelii Gaudium” en el proyecto misionero de Francisco*, „Teología” 51 (2014) nr 114, s. 23–59.
- García Maestro J. P., *El Concilio Vaticano II. Signo de una Iglesia actualizada en un mundo que cambia*, „Diálogo Ecueménico” 165 (2018), s. 21–42.
- Giovannoni M., *La conversione pastorale della chiesa come ricezione del Concilio Vaticano II nel ministero e nel magistero di papa Francesco*, „Egeria” 5 (2014), s. 60–85.
- Gutián G., *Juan XXIII y la encíclica Pacem in terris: La relación entre bien común y subsidiaridad*, „Scripta Theologica” 2 (2014), s. 381–399.

- Homerski J., Królestwo Boże w nauczaniu Jezusa, „Roczniki Teologiczne” 1 (1995), s. 59–68.
- Hubert Robinet A. M., Juan XXIII y el inicio del Concilio Vaticano II, „Cuadernos de Teología” 4 (2012) nr 2, s. 218–241.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio*.
- Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*.
- Jan XXIII, Konstytucja apostolska *Humanae salutis*.
- Jan XXIII, *Gaudet Mater Ecclesia*: Przemówienie na otwarcie Soboru Watykańskiego II, 11.10.1962, „Acta Apostolicae Sedis” 54 (1962), s. 786–796.
- Kasper W., Papst Franziskus – Revolution der Zärtlichkeit und der Liebe. Theologische Wurzeln und pastorale Perspektiven, Stuttgart 2015.
- Kasper W., *Un concilio ancora in cammino. Ha destato in noi la gioia di Dio: non facciamocela rovinare*, „L'Osservatore Romano” 85 (2013), s. 4–5.
- Kehl M., *Die Kirche. Eine katholische Ekklesiologie*, Würzburg 1992.
- Koch K., *Der dritte Weg zu glauben. Grundzüge eines öffentlichen Christentums*, „Geist und Leben” 1 (2009), s. 20–37.
- Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Donum veritatis*, 24.05.1990, „Acta Apostolicae Sedis” 82 (1990), s. 1550–1570.
- Laraña I. C., *La huella de Juan XXIII en la Constitución pastoral „Gaudium et spes”*, „Revista de Fomento Social” 70 (2015), s. 443–478.
- Luciani R., *La opción teológico-pastoral del Papa Francisco*, „Perspectiva Teológica” 1 (2016), s. 81–116.
- Madrigal S., *Las relaciones Iglesia-mundo según el Concilio Vaticano II*, w: G. Uríbarri Bilbao, *Teología y nueva evangelización*, Madrid 2009, s. 13–95.
- Majer P., Czy adhortacja „*Amoris Laetitia*” zmieniła kan. 915 KPK?, „Prawo Kanoniczne” 62 (2019) nr 4, s. 91–111.
- Mastantuono A., *La teologia pratica. Teologia pastorale e catechctica*, w: G. Lorizio, N. Galantino, *Metodologia teologica. Avviamento allo studio e alla ricerca pluridisciplinari*, Cinisello Balsamo 1994, s. 502–540.
- Mickiewicz F., Królestwo Chrystusa – wieczne i powszechne, „*Communio*” 2 (1997), s. 50–65.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Urząd Nauczycielski Kościoła i teologia*, 1975, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1975_magistero-teologia_pl.html (09.08.2022).

- Navarro J. A., *Claves de lectura para comprender al papa Francisco*, w: J. A. Navarro Ramos, D. Flores Soria, J. D. Ortiz Acosta, *Transformaciones eclesiales. Propuestas del papa Francisco para una iglesia en pastoral*, México 2018, s. 47–59.
- Raguer H., Joan XXIII i el seu Concili, „Revista Catalana de Teologia” 28 (2003) nr 2, s. 381–406.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 1970.
- Scheuer M., *Barmherzigkeit will ich... Zum Jahr der Barmherzigkeit*, „Klerusblatt” 1 (2016), s. 2–9.
- Sieben H. J., *La idea de concilio de Juan XXIII*, „Diálogo Ecueménico” 36 (2001) nr 115–116, s. 219–250.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna Dei Verbum*.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska Gaudium et spes*.
- Solano Pinzón O., Garavito Villarreal D. J., *Interpelaciones del papa Francisco al teólogo. Una mirada retrospectiva y prospectiva*, „Franciscanum” 168 (2017), s. 229–265.
- Villanova E., *Magistero „pastorale” nel postconcilio*, „Revista Catalana de Teologia” 1–2 (1992), s. 105–132.
- Villar J. R., *El paso decisivo del primer esquema „De Ecclesia” a „Lumen gentium”*. La „intuición” de Juan XXIII, „Diálogo Ecueménico” 36 (2001) nr 115–116, s. 287–323.
- Whelan G., *Il metodo teologico e pastorale di papa Francesco*, w: F. Mandreoli, *La Teologia di papa Francesco. Fonti, metodo, orizzonte e conseguenze*, Bologna 2019, s. 89–113.
- Zimmermann J., *Humanism and Religion. A Call for the Renewal of Western Culture*, New York 2012.

